

УДК 32:|81'42+316.

КОНЦЕПТИ ЯК КОНФІГУРАЦІЇ ТА КЛАСТЕРИ КОНТЕКСТІВ: ДИСКУРС-АНАЛІЗ І ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПТОЛОГІЯ

CONCEPTS AS CONFIGURATIONS AND AS CLUSTERS OF CONTEXTS: DISCOURSE ANALYSIS AND STUDIES OF POLITICAL CONCEPTS

Яковлев М. В.,

кандидат історичних наук, доцент, директор
Школи політичної аналітики, доцент кафедри
міжнародних зв'язків, Національний університет
«Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна),
e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>

Yakovlyev M.V.,

PhD in political sciences, Associate Professor, Director
of School for Policy Analysis, Associate Professor of
the Department of International Relations, National
University of Kyiv-Mohyla Academy (Kyiv, Ukraine),
e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>

Стаття присвячена розгляду політологічних концептів як конфігурацій контекстів у значенні вузлових категорій, в яких втілюється комбінація властивостей і способів інтерпретації подій та явищ, в конкретний історичний період. У статті доводиться, що концепти можуть бути не лише відображенням, але й інструментом впорядкування-кластеризації, тобто насиченого в смислово-плані поєднання суспільно-політичних контекстів, завдяки чому концепти можуть відігравати роль кластерів контекстів. Таке розуміння концептів дозволяє критично розглянути виділені Ф. Беренскеттером напрями дослідження концептів, серед яких політико-критичний, що заснований на підходах і працях М. Фуко, практично не відрізняється від основних методологічних засад напрямів дискурс-аналізу (за тим же М. Фуко зокрема), а два інших – історичний напрям аналізу концептів та науковий, також місять у собі виразні компоненти підходів та технік дискурс-аналізу.

Ключові слова: концептологія, політична методологія, концептосфера політології, політичні концепти, політичні ідеології, дискурс-аналіз, контент-аналіз, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, когнітивістика.

This article deals with political science concepts on a methodological level as configurations of contexts which means that they can be seen as nodes in a network of different categories that provide a certain way to interpret historical and political events in a given temporal dimension. This article also states that concepts are not simply reflections of contexts since they serve as tools of active structuring of contexts. It means that concepts can unite different social and political contexts in a meaningful way and thus serve as clusters of contexts. This understanding of concepts enables a brief critical discussion of approaches to the analysis and studies of concepts. The three approaches to concepts analysis developed by F. Bereskoetter are discussed in a framework of discourse analysis. Out of three approaches, the political(critical) approach is evidently related to (and not very much different from) the discourse analysis developed by M. Foucault, whose methodology rests upon a dictum that language is power. Two other approaches – historical and scientific – also contain a number of features that can be interpreted as those belonging to different discourse-analytical approaches even though their discursive nature is less evident.

Keywords: concepts' studies, political methodology, political science concepts' sphere, political concepts, political ideologies, discourse analysis, content analysis, interdisciplinary linguistic-political studies, cognitive sciences.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та постановка проблеми в загальному вигляді. Концепти в соціальних науках в цілому, і в політології зокрема, особливо активно досліджуються

представниками різних методологічних шкіл і, що цікаво відзначити, методологічні (а часто й філософські) дискусії між ними посилюлися з початку ХХІ ст. Серед знакових у цих дискусіях безумовно була праця американського методолога політичної науки та дослідника міжнародних відносин Г. Гертца, присвячена дослідженню концептів політичної науки як складової соціальних наук під промовистою назвою: «Концепти соціальних наук: посібник з використання» [5], яка вийшла друком 2006 у видавництві Стенфордського Університету. Підхід Г. Гертца до концептів є дуже прагматичним і гранично утилітарним, бо, на його думку, мета роботи над концептом – його операціоналізація до рівня чисельних показників у вигляді змінних. Його позицію можна зрозуміти як реакцію на інколи надмірне теоретизування щодо змісту та розуміння концептів, притаманне політичній науці, яке виводить її з царини наук суспільствознавчих і відтак «уводить» у бік її філософського аспекту і робить наукою гуманітарною. Втім і серед тих науковців, які займаються змістом і значенням концептів, є видатні постаті, які своїми працями, присвяченим дослідженню концептів, збагачують наше розуміння різноманітних суспільно-політичних феноменів. Серед таких науковців варто назвати Дж. Сарторі [7], Дж. Геррінга [4], Д. Коллієра [2].

З іншого боку, очевидним є те, що дослідження дискурсів та різноманітних дискурсивних практик є популярним напрямом як в суспільно-поведінкових, так і в гуманітарних дисциплінах. Почасти саме завдяки популярності дискурс-аналізу серед різних науковців, що представляють широкий спектр дисциплін (відповідно, зі своїми теоретико-методологічними підходами), немає єдиного визначення самого поняття *дискурс*. Його розуміють і як повноцінну розмову або як її частину (особливо у випадку напрямів, що займаються конверсаційним аналізом та в дискурсивній психології) [10], як не просто текст, а як «збірка» чи пов'язаний між собою за певним принципом набір текстів, як спільний для певної групи способ мислення чи творення текстів, і навіть як система кодів, символів і мовних прийомів, за допомогою яких стає можливим «говоріння» на певні теми тощо [8]. Так само різноманітними є і підходи до дослідження дискурсів, серед яких особливо популярними є критичний дискурс-аналіз, аналіз дискурсу за М. Фуко, дискурсивна психологія, нарративний аналіз, аналіз фреймів (інтерпретаційних рамок) та ін. Безумовно, дослідження змісту окремих поняттєвих категорій є складовою дискурс-аналізу, проте у цьому контексті простежується **прогалина в знанні**: з одного боку, дослідження концептів відбувається часто за принципами, дуже подібними до принципів і засад дослідження дискурсів, проте ця спільність рідко коли потрапляє до центру уваги політологів. Саме на заповнення цієї прогалини спрямований викладений далі метаріал.

Таким чином, **мета** цієї статті: розкрити розуміння концептів як контекстуальних конфігурацій та кластерів контекстів, досягнення якої потребує виконання таких взаємопов'язаних **завдань**:

1) виокремити особливості розуміння концептів як *конфігураціями контекстів* і як *кластерів у контекстах*; 2) критично розглянути класифікацію підходів до дослідження концептів Ф. Беренкеттера задля виділення дискурсивних елементів у ньому.

Виклад основного матеріалу. Науковець з Лондонського університету Ф. Беренкеттер, який є автором низки публікацій, присвячених дослідженню концептів (приміром, він є головним редактором колективної монографії під назвою «Концепти у світовій політиці», що була видана в Лондоні 2016-го р. престижним науковим видавництвом Sage), у своїй статті «Підходи до аналізу концептів» пише: «аналіз концептів... перебуває в напружених відносинах (англ. *stands in tension with*) з сучасними формами побудови теорій, однак [цей аналіз] також є креативним джерелом для теоретизування, яке приймає нестабільну, політичну та прив'язану до контексту природу (англ. *context-bound nature*) онтології» [1, с. 1]. Пояснюючи цю тезу, Беренкеттер активно покликається на праці видатного дослідника міжнародних відносин, який є сам «втіленням» інтернаціоналізації у сучасній світовій науці – Стефано Гуцціні, німець з італійськими коренями, який працює одночасно і в Данії (в Данському центрі міжнародних досліджень) і в Швеції (Упсальський університет). У 2013-му р. у впливовому «Європейському журналі міжнародних відносин» С. Гуцціні опублікував статтю під назвою «Кінець теорій міжнародних відносин: етапи рефлексивності та способи теоретизування» [6]. У ній він вводить поняття «онтологічне теоретизування» (англ. *ontological theorizing*) яке, на його думку «є, по суті, формою аналізу концептів» [6, с. 2]. Наукова дисципліна міжнародні відносини традиційно працює з низкою теорій – в значенні інтерпретаційних рамок, кризь які і за допомогою яких дослідники намагаються пояснити події, що відбуваються між державними та над- і недержавними акторами на міжнародній арені. З іншого боку, міжнародні відносини, особливо в англо-американській традиції, є дуже емпіричною дисципліною, що активно послуговується кількісною дослідницькою традицією та повною мірою використовує математико-статистичні методи, що, насправді, залишає небагато місця для теоретизування. Ситуація з політологією у США та у Великій Британії не виглядає настільки загостреною, проте, на відміну від політичної науки на пострадянських теренах, у цих країнах політологічні наукові розвідки у переважній більшості є виразними прикладами застосування складної математики та, вочевидь, непростих статистичних методів і моделей. Тому можна зрозуміти позиції Беренкеттера та Гуцціні, коли вони кажуть про потребу в теоретизуванні, до якого в науковій спільноті дослідників-емпіриків може панувати «скептичне» ставлення.

З одного боку, теоретизування (нехай навіть «онтологічне», як пропонує С. Гуцціні) може вважатися емпіриками надмірною чи марною справою, проте з іншого боку, вони теж потребують концептів як «елементів, з яких теорії породжують свої аргументації» [6, с. 2] і для них концепти мо-

жуть виступати в ролі аналітичних інструментів [1, с. 6], а також концепти допомагають «охопити релевантні феномени, назвавши їх та надавши смисл їхнім властивостям» [1, с. 2]. У першу чергу така багатофункціональність концептів пояснюється тим, що їх можна розглядати як *конфігурації контекстів* і як *кластери контекстів*. У своїй статті Ф. Беренкеттер використовує словосполучення «контекстуальні конфігурації» (англ. *contextual configurations*), в які, на його думку, вбудовані концепти як базові одиниці [1, с. 4]. З іншого боку, саме пояснення концептів як базових одиниць [1, с. 4-6] вказує на те, що сам концепт є «абстрактною рамкою, яка допомагає генерувати знання про світ за допомогою впорядкування, називання та надання смислу властивостям цього світу» [1, с. 4]. Якщо на це поглянути під іншим кутом, то саме концепти і виступають тими вузловими категоріями, в яких втілюється певна комбінація властивостей та спосіб інтерпретації подій та явищ, у конкретний історичний період, як, приміром, три концепти *СВОБОДА*, *РІВНІСТЬ* і *БРАТЕРСТВО* у свій історичний час у Франції були конфігураціями смислів, які в них вкладали повсталі проти влади маси населення. Безумовно, *БРАТЕРСТВО* часів Великої французької революції є своєрідною конфігурацією різних контекстів, бо якщо дивитися на це слово буквально, ми розуміємо, що ніхто не хотів стати комусь «братом», а йшлося про особливу форму подолання ієрархічних міжстанових перешкод та єднання заради кращого майбутнього для широких верств суспільства.

Також Ф. Беренкеттер пише про те, що концепт може бути і «абстрактним евристичним знаряддям» [1, с. 4] і тому не може вважатися «точною репрезентацією реальності/світу – незалежно від фундаментального питання, чи така репрезентація є можливою – а є ментальним відображенням (англ. *mental image*), яка впорядковує та організовує цю реальність/цей світ, що ми його сприймаємо через органи чуття, в нашому розумі» [1, с. 4]. Відтак концепт виступає не відображенням, а своєрідним інструментом впорядкування, що і можна передати терміном *кластер контекстів*, тобто не просто як довільне поєднання шматків суспільно-політичних контекстів, а поєднання, щодо якого Беренкеттер використовує слово *meaningful* – таке, що має смисл. Хорошою ілюстрацією може бути концепт *НЕЗАЛЕЖНІСТЬ* не в його українському використанні (або точніше – не в його використанні українською мовою), а те, коли цей термін виступає як кластер контекстів, коли у викривленій (переважно – насмішливій) вимові використовується російськомовними українофобами, зокрема у пропагандистських російським ЗМІ – *НЕЗАЛЕЖНОСТЬ*. У цьому випадку ми справді маємо справу з кластером контекстів, де йдеться про: 1) заперечення ідеї про окремішність України як держави; 2) насміхання над самою ідеєю відокремлення України від «політичного тіла» Росії; 3) заперечення існування українців як окремої нації; 4) сумнів у спроможності цієї нації ефективною організувати свою державу. Список, насправді, може продовжуватися та

наповнюватися додатковими конотаціями смислів, проте загалом вони будуть «вписуватися» в означений кластер українофобських поглядів і відтак формувати концепт *НЕЗАЛЕЖНОСТЬ* як кластер контекстів.

Як вже згадувалося, С.Гуцціні каже про те, що «теоретизування є рефлексивним опрацюванням (англ. *engagement*) з центральними концептами». Для подальшої роботи ця цитата потребує мовного уточнення: по-перше, в україномовній традиції на позначення концептів, що є центральними в розумінні смислотворення для наукових напрямів, прийнято використовувати термін *метахтонні концепти*, якими, приміром, для політичної науки є *ВЛАДА* чи *СПРАВЕДЛИВІСТЬ* для юриспруденції. Також слід зауважити, що в лінгвістиці прийнято писати концепти саме так – великими літерами. По-друге, вжите Гуцціні слово *engagement* має багато різних значень – заняття, діло, справа, робота – тобто це особливо «серйозне» та глибоке опрацювання концептів, що веде до теоретизування. Опираючися на висунути Гуцціні вимогу онтологічного теоретизування, Беренскеттер окреслює важливість концептів, які, на його думку, «дають нам мову, як для формулювання феноменів, що їх ми прагнемо пояснити/зрозуміти, так і дають нам рамки (англ. *frameworks*), які ми вибудовуємо для того, щоб їх пояснити/зрозуміти» [1, с. 4]. Для будь-кого, знайомого з підходами до вивчення дискурсу, відомо, що сам дискурс визначається як за сіб, що формує своєрідну мову, та як набір інструментів, за допомогою яких стає можливим обговорення чи навіть сам факт «говоріння» про якийсь феномен суспільно-політичного життя [10; 8]. Потім, як пишуть Дж. Поттер та М. Везерел, що застосували соціально-психологічний дискурс-аналіз, така дискурсивна мова набуває подвійної природи: вона конструює та є сама сконструйованою (англ. *constructed and constructive*) [10, с. 35]. Якщо ми застосуємо такий підхід до дослідження концептів, то зможемо сказати, що будь-який концепт є сконструйованим як конфігурація контекстів і що довкола себе він, своєю чергою, створює кластери контекстів, за допомогою яких і формується дискурс, що дозволяє науковцям досліджувати погляди різних соціальних і політичних груп на ті явища, які вони позначають за допомогою різних концептів. Звісно, в цьому аспекті також слід мати на увазі, що «конструктивні та гнучкі способи використання самої мови також мають стати центральною темою дослідження» [10, с. 35].

Отже, розкривши розуміння концептів як конфігурації контекстів та як кластерів, перейдемо до способів їх аналізу. Ф. Беренскеттер у своїй статті 2016 р. «Підходи до аналізу концептів» виділив три такі підходи: 1) *історичний*, що ілюструється на прикладі праць видатного німецького дослідника концептів Р. Козеллека; 2) *науковий*, що притаманний, на думку автора цієї класифікації, підходу Дж. Сарторі; 3) *політико-критичний* (в оригінальній назві Беренскеттер вирішив подати назву цього підходу в такому написанні: *political(critical)*, однак з поваги до української мовно-термінологічної тра-

диції тут і далі компоненти цього терміну будуть написані через дефіс), представлений працями видатного французького мислителя М. Фуко. Слід ще раз наголосити, що, вочевидь, Козеллек, Сарторі, а тим більше Фуко не вважали свої праці, в яких вони торкалися тематики дослідження концептів, «історичними», «науковими» чи «політико-критичними» за класифікацією Беренскеттера, хоча, з іншого боку, назви для напрямів, щонайменше для Козеллека та Фуко підібрані досить вдало: ґрунтовна праця першого стосується саме *історичних* концептів, а другий займався активною критикою владних порядків [3, с. 229-261]. Згідно з історичним підходом, ключовим у дослідженні концептів є «розуміння місця концептів в «історії» та їх еволюція впродовж неї» [1, с. 11]. Слово «історія» Беренскеттер бере в лапки, хоча і не пояснює цього кроку безпосередньо після наведеної цитати, однак на початку розділу статті, в якій представляє цей підхід, він пише про історію в широкому смислі – як «часовий контекст» (англ. *temporal context*) [1, с. 11]. У німецькомовній традиції цей напрям має більш виразну назву – *Begriffsgeschichte*, до складу якого входить слово *Begriff* – «поняття», «концепт» (його навіть можна перекласти як «розуміння чогось», оскільки це слово є однокореневим з дієсловом *begreifen* – «розуміти смисл») та *Geschichte* – «історія» [1, с. 4]. Ф. Беренскеттер зауважує, що дослідження історії концепту «виходить за межі етимології слова, оскільки відстежує еволюцію слова від його коренів чи джерел до його сучасного вжитку» [1, с. 12]. Безумовно, Р. Козеллек – не єдиний представник цього напрямку. У своїй статті 2002-го р., перша частина назви якої багато промовляє про методологію розгляду питання: «Історія концептів як стиль політичного теоретизування», фінський науковець з Університету Ювяскюла К. Палонен пише: «спільним для Квентіна Скіннера та Райнгарта Козеллека є їхня критика неісторичного та деполітизованого вживання концептів... У варіанті Скіннера концептуальні зміни стають зрозумілими через аналіз риторичного переописування (англ. *redescriptions*) серед політичних агентів, в той час, як Козеллек тематизує відмінності в часовому індексі (англ. *temporal index*) концептів» [10, с. 91]. Для дослідження таких процесів – змін концептів в історичному розрізі – Ф. Беренскеттер пропонує виділяти чотири етапи: 1) винайдення концепту чи його поява; 2) закріплення (фіксація) концепту; 3) трансформація чи модифікація концепту; 4) зникнення концепту [1, с. 12], або, якщо підсумувати в загальних рисах, увага історичного підходу зосереджується на двох аспектах: «концепт в русі» та «концепт в дії», однак в історичному розрізі [1, с. 13].

Натомість *науковий підхід* «мотивується сучасною амбіцією демістифікувати світ, тож в ньому концепти розглядаються як інструменти для вимірювання, пояснення та передбачення цього світу» [1, с. 14]. Метафора, яку наводить Ф. Беренскеттер для цього підходу, це «концепти як контейнери даних» [1, с. 15]. Хоча у статті він і покликається на Дж. Сарторі, все ж набагато виразніше цей під-

хід втілює вже згадуваний Г. Гертц, який розглядає концепти як виключно емпіричний інструмент, що дозволяє виміряти конкретні ознаки чи охопити емпіричні явища якогось явища. Як і Дж. Сарторі, він пише про зміст та обсяг концептів (як поняття, що відомо нам з науки логіки), конкретизує, наскільки в принципі концепти можуть бути узагальнюючими, якщо дослідникам потрібно, щоб вони охоплювали якість предметне явище [5, с. 70], але при цьому він вкрай утилітаристські підходить до питання і пише: «в принципі, зміст поняття визначає його обсяг. У хороших соціальних науках, теорія має визначати вибір досліджуваних випадків» [5, с. 72], але на цій же сторінці у своїй книзі він пропонує: «ми можемо скоротити покриття (англ. *coverage*) концепту (тобто його обсяг), зменшивши його зміст (тобто кількість атрибутів)» [5, с. 72]. З цього випливає, що для Гертца зміст поняття є нічим іншим як кількістю атрибутів – властивостей.

Останній з підходів – *політико-критичний*, розглядає концепт набагато ширше, ніж просто набір властивостей-атрибутів. Ф. Беренкеттер практично цитує М. Фуко і починає розділ про цей підхід так: «третій підхід виходить з твердження (англ. *dictum*) що знання – це сила і влада (англ. *power*)» [1, с. 17]. Одразу після цього вступного твердження, автор вказує на те, що в межах цього підходу порядок, який встановлюється у світі за допомогою концептів, є «штучним, таким, що блокує та обмежує складність світу та підтримує певні владні структури, які йдуть на користь одним і на шкоду – іншим» [1, с. 17]. Пошуком того, як концепти, ідеї та інші «нематеріальні» речі втілюються у владних порядках, і займається політико-критичний напрям аналізу концептів, який, принаймні у викладі Ф. Беренкеттера, в принципі мало чим відрізняється від напрямів дискурс-аналізу, заснованого в який спосіб якийсь концепт став сутністю, що впорядковує життя людей (або насаджує владні порядки) так, що люди цього навіть не помічають і сприймають встановлений порядок речей як даність [1, с. 19] тощо.

Отже, проведений аналіз дозволяє дійти таких **висновків**: 1) концепти можуть виступати вузловими категоріями, в яких втілюється комбінація властивостей і спосіб інтерпретації подій та явищ, в конкретний історичний період, що дозволяє тлумачити концепти як конфігурації контекстів; 2) концепт може бути не лише відображенням, але й інструментом впорядкування-кластеризації, тобто насиченого в смисловому плані поєднання суспільно-політичних контекстів, завдяки чому концепти можуть відігравати роль кластерів контекстів; 3) серед виділених Ф. Беренкеттером напрямів дослідження концептів, політико-критичний, що заснований на підходах і працях М. Фуко, практично не відрізняється від основних методологічних засад напрямів дискурс-аналізу за М. Фуко; 4) історичний напрям аналізу концептів досліджує появу, закріплення, перетворення та зникнення концептів, що відповідає напрямам дискурс-аналізу, які розглядають дискурсивні практики в історичній перспективі та досліджують дискурс як

своєрідний процес формування мови, в межах якої можливим стає обговорення тих чи інших суспільно-політичних тем; 5) науковий напрям (за назвою Ф. Беренкеттера) стосується досліджень концептів як «контейнерів даних» в утилітарно-прагматичні традиції, яка, втім, суголосна тим напрямам дискурс-аналізу, в яких особливий наголос робиться на ідентифікації конкретних маркерів тих чи інших дискурсів, приміром, ідеологічних.

Перспективними для подальших досліджень видаються подальші наукові розвідки щодо міждисциплінарних зав'язків досліджень концептів та різних напрямів дискурс-аналізу, які можуть бути здійснені, приміром, в інший спосіб – через пошук в межах традицій дискурс-аналізу тих технік чи навіть методологій, що їх можна ідентифікувати як роботу з концептами та застосувати їх до дослідження концептів. Також перспективним видаються прикладні міждисциплінарні дослідження в цьому руслі на прикладі конкретних концептів, які б ілюстрували евристичний потенціал дискурс-аналітичних підходів у поєднанні з іншими дослідницькими методологіями.

Список використаних джерел

1. Berenskoetter, F., 2016. Approaches to Concept Analysis. *Millennium: Journal of International Studies*, 45(2), 151–173. doi:10.1177/0305829816651934
2. Collier, D., Mahon, J. E., 1993. Conceptual “Stretching” Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*, 87(04), 845–855.
3. Foucault M., 1966. *Les mots et les choses (une archéologie des sciences humaines)*. Editions Gallimard.
4. Gerring, J., 2012. *Social Science Methodology: A Unified Framework: second edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Goertz, G., 2006. *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton University Press.
6. Guzzini, S., 2013. The ends of International Relations theory: Stages of reflexivity and modes of theorizing. *European Journal of International Relations*, 19(3), 521–541. <https://doi.org/10.1177/1354066113494327>.
7. Sartori, G., 1970. Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*, 64(04), 1033–1053.
8. Parker, I., 1992. *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology*, London: Routledge.
9. Palonen, K. (2002). *The History of Concepts as a Style of Political Theorizing*. *European Journal of Political Theory*, 1(1), 91–106. doi:10.1177/1474885102001001007.
10. Potter, J. and Wetherell, M., 1987. *Discourse And Social Psychology: Beyond Attitudes And Behaviour*, London: Sage.